DOI: 10.31110/consensus/2024-01/046-059
УДК (UDC) 929 : 782.1.071.2 [Гмиря] : 94 «1939/1945»

ACTIVITIES OF BORIS HMYRYA DURING THE SECOND WORLD WAR

Svitlana Berezhna*
Olena Diakova**

Abstract

The **work's aim** is to highlight Boris Romanovych Hmyria's life during the Second World War.

The methodological basis of the work are the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is based on philosophical and special scientific methods of the socio-humanitarian sphere of scientific knowledge.

The scientific novelty consists in the study of the activities of B. Hmyria during the Second World War. The singer's biography of 1939-1945 is recreated, and important events that happened in his life at that time and in the post-war period are determined.

Conclusions. The life of Boris Romanovych Hmyria during the Second World War can be divided into three stages: before the Nazi occupation (1.09.1939–22.10.1941), during the Nazi occupation (24.10.1941–25.03.1944) and after the Nazi occupation (25.03.1944–2.09.1945). All three stages and post-war life unite performances on stage, improvement of creative potential, and love of the public. But there are peculiarities. At the beginning of the war, B. Hmyria's career was beginning and was successful, as evidenced by the award of Honored Artist of the Ukrainian SSR in 1941. The second stage is marked by the fact that the singer was a civilian prisoner (as told to him by the head of the Poltava Opera Z. Wolfer) and was forced to perform where he was ordered. This period negatively affected the future life of the man. After the liberation of Ukraine from the German occupiers, the attitude of some of the colleagues towards Boris Romanovych was negative. Despite the support of the Soviet government and the boundless love of the public, persecution in the theatre led to the premature death of the artist.

It should be noted that the biography of B. Hmyria was typical for actors who survived the Nazi occupation, and differed only in that he did not survive the arrest and prison term, like many others. He had the opportunity to emigrate to the West, but his boundless love for Ukraine forced him to stay in his native land.

Keywords: Borys Romanovych Hmyria, World War II, opera house, Kharkiv, Kyiv, Poltava, Kamianets-Podilskyi, Hitler's occupation

* Doctor of Science (Philosophy), Professor of the Department of Theory and Methods of Teaching Socio-Legal Disciplines, Vice-Rector for Scientific Innovative and International Activities, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7629-2175

** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7767-0756

Діяльність Бориса Гмирі під час Другої світової війни

Світлана Бережна[*]
Олена Дьякова[**]

Анотація

Метою роботи є висвітлення життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на філософських і спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання.

Наукова новизна полягає у дослідженні діяльності Б. Гмирі під час Другої світової війни. Відтворено біографію співака 1939-1945 рр., визначено важливі події, що сталися в його житті у цей час і у повоєнний період.

Висновки. Життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни можна поділити на три етапи: до гітлерівської окупації (1.09.1939–22.10.1941), під час гітлерівської окупації (24.10.1941–25.03.1944) і після гітлерівської окупації (25.03.1944–2.09.1945). Усі три етапи і післявоєнне життя об'єднують виступи на сцені, удосконалення творчого потенціалу, любов публіки. Однак є особливості. На початку війни кар'єра Б. Гмирі тільки розпочиналася і була вдалою, про що говорить присудження 1941 р. звання Заслуженого артиста УРСР. Другий етап відзначається тим, що співак перебував на правах цивільного полоненого (про що йому говорив шеф Полтавської опери З. Вольфер) і змушений був виступати у тих театрах, де наказували. Цей період негативно вплинув на подальше життя чоловіка. Оскільки після визволення України від німецьких окупантів ставлення декого з колег до Бориса Романовича було негативним. Не дивлячись на підтримку радянського уряду і безмежну любов публіки, гоніння в театрі призвели до передчасної смерті артиста.

Слід відзначити, що біографія Б. Гмирі була типовою для акторів, що пережили гітлерівську окупацію, і відрізнялась лише тим, що він не пережив арешту і тюремного терміну, як багато інших. Він мав можливість емігрувати на Захід, але безмежна любов до України змусила залишитись на рідній землі.

Ключові слова: Борис Романович Гмиря, Друга світова війна, оперний театр, Харків, Київ, Полтава, Кам'янець-Подільський, гітлерівська окупація

Цитування: Бережна, С. & Дьякова, О. (2024). Діяльність Бориса Гмирі під час Другої світової війни. *Консенсус, 1*, 46-59.

URL: https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/91

[*] доктор філософських наук, професор кафедри теорії та методики викладання суспільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: prorector_berezhna@hnpu.edu.ua. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7629-2175

[**] кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7767-0756

Актуальність дослідження. Сьогодні вітчизняна історична наука переживає переосмислення подій і фактів XX ст., змінює ставлення до них громадськості. Значні зміни відбуваються у поглядах на Другу світову війну, перебування людей в екстремальних обставинах, зокрема окупації. Значимість порушеної теми полягає у подальшому вивченні перебування людей на окупованій території України у 1941–1944 рр.

Потрапивши у незвичні умови, що несподівано змінилися, людина змушена перш за все шукати можливість для виживання, пристосування до незвичних умов життя, нагоду використати наявний досвід до нових реалій буття. У роки Другої світової війни багато відомих людей із середовища інтелігенції опинилися перед дилемою співробітничати чи не співробітничати із окупантами. Дехто йшов колаборувати переконливо, проявляючи свою ненависть до попередньої влади. А були й змушені працювати, але вірили в перемогу над загарбниками.

Серед тих, що вимушено залишились на окупованій німцями території, був видатний оперний співак Борис Романович Гмиря.

5 серпня 2023 р. в Україні відзначали 120-річчя з дня його народження. У свій час його голос зачаровував мільйони людей. Але з часом про нього стали згадувати все рідше і рідше. Утім доля Бориса Романовича насичена емоційними потрясіннями, закулісними чварами і всенародною любов'ю.

Історіографічний огляд. У радянські часи говорити про перебування Б. Гмирі на окупованій території не дозволялося. У тогочасних публікаціях цей період у житті співака замовчувався[1]. Лише після проголошення незалежності України широкому загалу став відомий цей факт. Спочатку була оприлюднена легенда про те, що нібито Борис Романович співав для А. Гітлера, а потім її спростовували[2]. Про перебування співака в окупації згадували В. Гайдабура, А. Прінц та інші[3], про те їх публікації носять загальний характер,

Певну допомогу в дослідженні заявленої теми надають спогади і щоденники Б. Гмирі[4]. Однак вони мають фрагментарний характер. Взагалі записи більше схожі на короткий звіт того, що було зроблено за день. Дуже рідко співак додавав коментарі до подій, що відбувались в його особистому житті або в історії країни. Важливими для розуміння післяокупаційного життя актора є спогади першого

[1] Архімович Л. Борис Гмиря (в оперному репертуарі). Київ, 1981. 120 с.; Голубев П. Борис Романович Гмыря. Москва, 1959. 60 с.; Шольц А. Борис Гмыря. *Советская музыка*. 1963. № 7. С. 89–92.

[2] Гайдабура В.М. Чи співав Б. Гмиря перед Гітлером? *Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі.* Київ: Мистецтво, 1998. С. 170–175.

[3] Гайдабура В. Між Гітлером і Сталіним. Київ, 2004. 317 с.; Москолець О. Доля, довша за життя. *Музика*. 2003. № 5–6. С. 24–26; Принц Г., Копиця М., Цимбаліста Н. Гмиря і Шостакович. Київ, 2006. 295 с.

[4] Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. Київ: Муз. Україна, 1975. 432 с.; Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники, 1936–1969 / сост. и авт. сопроводительных текстов А.В. Принц. Харьков: Фолио, 2010. 880 с.

секретар ЦК КП(б)У М. Хрущова[5]. Деякі емігранти згадують співака у своїх мемуарах, зокрема М. Білоус-Гарасевич, Н. Носенко[6].

В останні роки чимало публікацій присвячено розвитку культури, зокрема театру у роки німецько-радянської війни[7].

Метою даної статті є висвітлення життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Борис Романович Гмиря народився 5 серпня (23 липня) 1903 р. у містечку Лебедин Харківської губернії (зараз місто Сумської області) у робітничій сім'ї. Родина жила бідно. Однак Борис Романович не вважав дитинство і юність безрадісним, бо «ніжна любов матері осявала світлом наше сіре життя»[8]. Крім того у родині всі співали, що також робило життя більш оптимістичним.

Закінчивши 1914 року церковно-приходську школу, Борис мріяв продовжити навчання, але брак коштів змусив його йти трудитись. Лише у 1930 р. чоловік вступив до Харківського інженерно-будівельного інституту. Під час навчання Борис Романович продовжував займатися в самодіяльному колективі інституту. Він згадував, що студентам дуже подобалося слухати пісні в його виконанні і на перервах між лекціями, і в гуртожитку, а коли хлопці втомлялися від вивчення наук, брали гітару і просили Б. Гмирю щось заспівати.

Усі були у захваті від його виконання. Тому юнак вирішив звернутися до професора консерваторії Павла Васильовича Голубєва. Професору не сподобався його голос, але в інтонаціях при розмові було стільки щирості та переконливості, що Павло Васильович вирішив, що «цей юнак може співати і співатиме»[9] і тому вирішив йому допомогти. 1935 року Борис Гмиря став студентом консерваторії[10], яку закінчив

---

[5] Хрущев Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. 2838 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VLV_1999/VLV_1999.pdf

[6] Білоус-Гарасевич М. Ми не розлучались з тобою, Україно. Caniff, Detroit, Michigan – U.S.A., 1998. 807 с.; Носенко Н. Полтавська опера 1941–1943 років. Лисенко І. *Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах.* Київ: Видавництво «Рада», 2008. С. 131–133.

[7] Андреєва В. Полтавський театр у період німецької окупації 1941–1945 рр. (джерелознавчий аспект). *Київське музикознавство.* 2017. Вип. 56. С. 248–260; Бортник Л.А. Український театр у період окупації: форми організації, репертуар (1941–1944 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2014. № 1119, Вип. 18. С. 63–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2014_1119_18_11; Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами Державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2013. № 1088, Вип. 17. С. 82–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2013_1088_17_13; Ревегук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945). Полтава, 2010. 292 с.; Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. 442 с.

[8] Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. Київ: Муз. Україна, 1975. С. 11.

[9] Голубев П. Борис Романович Гмыря. Москва, 1959. С. 9.

[10] Принц Г., Копиця М., Цимбаліста Н. Гмиря і Шостакович... С. 38. Слід зауважити, що у спогадах, надрукованих у 1975 р. Б. Гмиря пише, що навчався у музичному технікумі. Див: Гмиря Б. Статті. Листи. Спогади. С. 22.

за два роки. З 1936 року, будучи ще студентом, він розпочав кар'єру у Харківському оперному театрі.

Слід відзначити, що мистецтво завжди було важливою зброєю в ідеології будь-якої влади. Це примушували творчу інтелігенцію пристосовуватися до вимог часу, а керівництво театрів – підбирати відповідний репертуар, що сучасні дослідники називають «пристосуванством до політичної кон'юнктури»[11]. Натомість, це були необов'язково кон'юнктурні вистави. У репертуарах закладів культури неодмінно були класичні твори, зокрема українських авторів. Можна сказати, що наприкінці 1930-х рр. театральне життя в Радянському Союзі дещо стабілізувалося: відбулося одержавлення театрів; припинились пошуки і експерименти, притаманні 1920-м рокам; в республіканських храмах Мельпомени віддавалася перевага етнографічному варіанту національної культури; не дивлячись на русифікацію, в Україні більшість становили українські театри. Натомість ставилися п'єси російської і всесвітньої класики.

У грудні 1938-го – січні 1939 рр. Б. Гмиря взяв участь у Всесоюзному конкурсі вокалістів. Конкурс проходив у два етапи: перший – відбірковий відбувався у Києві і другий – фінальний – у Москві. По результатам Борис Романович отримав другу премію (першу не надали нікому), а також запрошення на службу до Великого у Москві, Ленінградського і Мінського оперних театрів. Однак співак відмовився від заманливих пропозицій, бо не уявляв себе поза межами України.

У 1939 р. Борис Романович закінчував консерваторію. Напередодні державних іспитів він прийняв запрошення працювати солістом у Київському оперному театрі. Хоча його прийняли на службу 1 червня, до роботи він приступив лише 20 серпня[12].

Служачи в Київському оперному театрі, Борис Романович виконував арії в операх С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», П. Козицького «Вітчизна», В. Йориша «Шевченко», Дж. Верді «Отелло», «Аїда», Р. Планкета «Корневільські дзвони» й інших[13]. Багато виступав з концертами на радіо, підприємствах, урядових заходах.

Трохи більше чим через тиждень від початку роботи Б. Гмирі у Київському оперному театрі розпочалась Друга світова війна. Німеччина напала на Польщу і окупувала її західну частину, а 17 вересня у східну частину Польщі ввійшли радянські війська. Польща перестала існувати, а її землі було поділено по річках Вісла та Сян. До складу Української Радянської Соціалістичної Республіки увійшли Східна Галичина і Західна Волинь. Митцям можновладці пропонували виступати перед військовослужбовцями і мешканцями окупованих територій. Перед першими – для того, щоб надихати на бойові подвиги, а перед другими – щоб продемонструвати єдність західних і східних українців.

[11] Історія українського театру: У 3 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; редкол.: Г.А. Скрипник (голова) та ін. К., 2009. Т. 2: 1900-1945. / Редкол. тому: І. Юдкін (відп. ред.) та ін. 2009. С. 604.
[12] Ibid. С. 206.
[13] Ibid. С. 206-233.

4 вересня Б. Гмиря співав у київському театрі для військовослужбовців, а 2 листопада 1939 р. записав на радіо концерт для західноукраїнських слухачів[14]. Перші гастролі до Львова співак здійснив у червні 1940 р. До міста він приїхав з дружиною Ганною Грецькою. Це турне тривало 3 тижні (з 27 травня по 16 червня[15]), хоча на сцену Б. Гмиря виходив лише три рази: 2 і 5 липня співав в опері П. Чайковського «Пікова дама» і 7 липня – виступав у Львівській консерваторії у симфонічному концерті[16]. На превеликий жаль, у щоденниках не відмічено враження від перебування у місті Лева, зустрічі із місцевою публікою.

У зв'язку із загостренням міжнародної ситуації, особлива увага у СРСР приділялась обліку військовослужбовців та їх військової підготовки або перепідготовки, проведенню військових навчань. Одним із заходів цієї роботи було відвідування закладів культури. У січні–лютому 1940 р. Б. Гмиря декілька разів виступав перед допризовниками[17]. 31 січня 1941 р. сам пройшов перереєстрацію у військкоматі – його зарахували до військової категорії «адміністративно-господарський склад»[18].

Взагалі, після початку Другої світової війни і до нападу Німеччини на СРСР Б. Гмиря виступив у 92 спектаклях і взяв участь у 89 концертах[19]. 9 квітня 1941 р. Борису Романовичу Гмирі було присуджено звання «Заслужений артист УРСР»[20].

21 червня 1941 р. актор пішов у відпустку. Цього дня у щоденнику він записав: «Лечу в Крим – Золотий пляж. Відпустка»[21]. Це був перший політ на аероплані. Враження від нього залишись неоднозначні. Спершу все було добре, а коли почались «повітряні гойдалки», чоловіку стало зле. Після цього у подальшому Б. Гмиря погано переносив перельоти. Увечері Борис Романович разом із співаком Віктором Борищенком добрався до санаторію «Золотий пляж» і відразу ліг спати.

«Прокинувся від сильного блиску сонця у вікно. <…> Все раділо, все насолоджувалося прекрасним поєднанням природи, все мирно ніжилося…»[22], – записав у щоденнику Борис Романович.

Виходячи після сніданку із їдальні, Гмиря почув із гучномовця, що опівдні очікується виступ В. Молотова і зрозумів – стався напад Німеччини на Радянський Союз. «Так і є. Знову війна. Війна страшна, кровопролитна, не на життя, а на смерть. Як громом приголомшило це повідомлення. Все звалилося, все покотилося до біса в прірву… Знову лихо, знову холод, голод, знову смерть і смерть…»[23], – записав співак у щоденнику.

[14] Ibid. С. 206, 208.
[15] Ibid. С. 216.
[16] Ibidem.
[17] Ibid. С. 211.
[18] Ibid. С. 227.
[19] Підраховано нами: Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 206–233.
[20] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 229.
[21] Ibid. С. 233.
[22] Ibid. С. 234–235.
[23] Ibid. С. 235.

Тим не менш, чоловіки залишилися в санаторії і лише 4 липня стали збиратися до Києва. Їм довелося добиратися на перекладних. Квитки були тільки до Дніпропетровська (зараз – Дніпро). 6 липня із Дніпропетровська вони попливли до Києва на пароплаві по Дніпру. Наступного дня у Черкасах співачка Олександра Станіславова зателефонувала своєму чоловіку, що працював у Центральному комітеті Компартії України, а той не рекомендував їхати до Києва[24]. Тому Б. Гмиря вирішив їхати до Харкова. Знову з пересадками співак добрався до Харкова 10 липня[25] і зупинився у свого учителя П. Голубєва. 14 липня Бориса Романовича «прикріпили» до Харківського оперного театру, а через 10 днів він почав концертну діяльність[26]. З 24 по 31 липня він взяв участь у дев'яти концертах перед бійцями, що від'їжджали на фронт. 1 серпня Борис Романович поїхав до Києва, щоб забрати дружину. На відміну від мирного часу дорога вийшла довгою – чотири дні добирався до Києва і п'ять днів їхав назад, до Харкова. Відпочивши 10–12 серпня знову став виступати: «До кінця місяця пою концерти для [військових] частин майже щоденно», а також виступав перед пораненими у госпіталях, на театральних підмостках, записував концерти на радіо[27].

З серпня німці стали бомбити Харків. З кожним днем кількість бомбардувань збільшувалась. Іноді через це виступи артистів скасовувалися. Так, 3 вересня Б. Гмиря не доспівав концерт по радіо, бо оголосили повітряну тривогу[28].

Після оточення радянських військ під Києвом лінія фронту швидко просунулась до Харківської області. У вересні ситуація у Харкові стала ще більш напруженою – розпочалась масова евакуація населення. Натомість Б. Гмиря продовжував концертувати. У жовтні, коли стало зрозумілим, що німці окупують Харків, місцева адміністрація запропонувала Б. Гмирі евакуюватись до Тифлісу (Тбілісі). Однак через завантаженість він весь час відкладав від'їзд. 10 жовтня сім'я Б. Гмирі все ж таки приїхала на вокзал, але запізнилася на поїзд[29]. 13 жовтня сталося несподіване – під час зв'язування речей співак порвав зв'язки хребта, йому діагностували «розрив зв'язок крижово-хребетного зчленування» і госпіталізували до Рентгенінституту. По суті, родину Гмирі змусили залишитися в окупації, адже існує інформація, що відповідальні за евакуацію люди, замість родини співака, вивезли свої меблі[30]. Знаходився співак в інституті до 27 жовтня і повернувся додому, бо хворих не годували через відсутність води[31].

24 вересня гітлерівці зайняли Харків. Люди по-різному відреагували на цю подію. Були такі, що раділи приходу німців, а були й такі, що обурювались і чекали

[24] Ibid. С. 242.
[25] Ibid. С. 235.
[26] Ibidem.
[27] Ibid. С. 238.
[28] Ibidem.
[29] Ibidem.
[30] Ibid. С. 157.
[31] Ibid. С. 243.

повернення радянської влади. Однак, у будь-якому разі, всі вони повинні були думати про виживання своє і своїх родин, а значить – йти працювати.

Варто зауважити, що, готуючись до нападу на СРСР, німецькі ідеологи розробили низку заходів з метою підвищення бойового духу солдатів та офіцерів Вермахту. Серед них важливе місце займали засоби мистецтва, зокрема, театрального. Для цього були задіяні театри не тільки німецькі, а й окупованих міст. Утім, театральні колективи повинні були задовольняти духовні потреби не лише окупантів, а й населення захоплених територій. У цьому гітлерівці вбачали один із напрямків налагодження співробітництва із проукраїнські налаштованою інтелігенцією, що мала спливати на свідомість місцевого населення і допомагати встановлювати «новий порядок».

Театри відкривали ініціативні групи або місцева адміністрація (у Харкові це був відділ освіти міської управи, якому підпорядковувались установи культури, зокрема театри[32]). Організаторами відновлення роботи театрів були проукраїнські налаштовані люди, які ставили за мету пробудити національну свідомість українців, зберегти національні традиції. Щодо жанрів, то на окупованих землях діяли театри драматичні, опери та балету, оперети. У закладах культури від німецької адміністрації вводилась посада шефа. Саме він визначав репертуар, до якого входили твори українських, західноєвропейських, російських композиторів і драматургів. Паралельно діяльність і репертуар театрів контролювали офіцери відділу пропаганди німецької військової адміністрації, які віддавали переваги розважальним жанрам, слідкували за їх політико-ідеологічним спрямуванням[33].

Театри на окупованих землях, особливо в обласних центрах, відновляли свою роботу буквально через кілька днів після встановлення нової влади. Принаймні, Б. Гмиря відзначав, що працювати він почав 8 листопада, тобто через два тижні після захоплення Харкова німцями[34].

Оперний театр у Харкові відкрився одним із перших. Його директором призначено співака Віктора Ходського[35], а шефами харківських театрів були спочатку Герберт Бек, а згодом – Пауль Беккерс[36].

Необхідно зауважити, що на початку діяльності гра акторів багатьох театрів піднімецької України була досить примітивною. Відвідувачі, критики вважали якість

[32] Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації (за матеріалами Державного архіву Харківської області). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2013. № 1088. Вип. 17. С. 83.

[33] Титаренко Д. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. С. 138–144.

[34] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 240.

[35] Полякова Ю.Ю. Музично-театральне життя Харкова під час німецько-фашистської окупації. С. 84.

[36] Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. Київ: Мистецтво, 1998. С. 55.

вистав провінційною, занепадаючою. Це було пов'язане з тим, що багато акторів покинули рідні домівки: когось мобілізували до Червоної армії, когось евакуювали у радянський тил, а хтось переїхав у сільську місцевість, рятуючись від голоду. Тому брак досвідчених акторів, перевага початківців або навіть аматорів, слабка згуртованість труп негативно відбивалося на якості спектаклів. Але це було на початку. З часом єдність театральних колективів міцніла, кваліфікація акторів вдосконалювалась, що, відповідно, підвищувало фаховий потенціал цих закладів культури.

У Харківській національний опері (такою була назва театру в окупованому німцями місті) була така сама ситуація. Спочатку театр працював на потребу німців. Тому демонструвались вистави «Кармен», «Паяци», «Травіата», «Циганський барон», «Корсар», «Лебедине озеро». Згодом дозволили відвідувати театр і цивільному населенню. При чому в партері сиділи німці, а місця на гальорці, другому і третьому ярусах могли займати місцеві жителі.

Є відомості, що у 1941 р. Б. Гмиря виступав із концертами перед німецькою аудиторією у Харкові та Богодухові[37]. Також існує інформація, що співак був членом організації «Просвіта»[38], однак про якусь його діяльність у цьому товаристві нічого невідомо.

У Харкові взимку 1941–1942 років тисячі людей померли від голоду. Б. Гмирі вдалося вижити. У 1944 р. він розповідав членам Комісії з розслідування злочинів німців у Кам'янці-Подільському, що «особисто мало не падав на сцені від слабкості, а за виступ у концерті я отримував 100 гр. хліба, як гонорар»[39], хоча за розпорядженням А. Гітлера актори мали отримувати військовий пайок[40], тобто набагато більше.

29 березня 1942 р. Б. Гмиря занотував у щоденнику: «Темний кошмар «неволі в своїй хаті» може бути описаний тоді, коли дещо згладиться часом гострота моральних образ та переживань»[41]. Після цього протягом майже двох років записів було мало і вони мали фрагментарний характер.

У квітні 1942 р. на вимогу штабу фронту Б. Гмирю відправили на гастролі до Полтави і як цивільного полоненого залишили працювати у місцевій опері імені Миколи Гоголя[42]. До речі, комендантом міста був Давид Фуртвенглер, брат композитора і диригента Вільгельма Фуртвенглера. Тому не дивно, що у місті мистецтву приділялась значна увага. Тут ставили опери, оперети, музичні драми.

[37] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 238–239.
[38] Державний архів Харківської області. Ф. Р-2982. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 23.
[39] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 246.
[40] Титаренко Д. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів; Донецьк, 2014. С. 150. Тут слід брати до уваги *кому* Б. Гмиря розповідав про своє життя в окупації. Хоча Д. Титаренко у своїй монографії доводить, що українські актори мали мізерне утримання і лише після виступу перед німецькими вояками могли отримати великий набір продуктів.
[41] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 240.
[42] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243, 246.

Актори неодмінно брали участь в концертах, присвячених історичним подіям, вшануванню визначних діячів України та Німеччини, національним святам обох держав. Водночас із Борисом Романовичем у цьому театрі працював його друг співак Ігор Зайферт. Разом вони часто виступали в оперних спектаклях, дуетом виконували пісні.

Директором Полтавської опери був Юрій Сидорук, а шефом – унтер-офіцер Зігфрід Вольфер (Вельфер)[43]. За розповідями дослідників і мемуаристів останній нібито був піаністом із Гамбурга і дуже полюбляв твори Дж. Пуччіні, що деякою мірою вплинуло на репертуар театру. За спогадами акторки Наталі Носенко поруч із спектаклями українських композиторів ставились опери Дж. Пуччіні «Чіо-чіо-сан», «Богема» (в ній Борис Романович виконував роль Філософа Колена), «Тоска». Б. Гмиря також брав участь в опері Ш. Гуно «Фауст» (у ролі Мефістофеля), вперше поставленої в Україні опері Л. Бетховена «Фіделіо» (тюремний наглядач Рокко) та інших[44]. З незмінним успіхом проходили й концерти, де виступав актор. На концертах співак виконував твори вітчизняних та іноземних композиторів, українські народні пісні.

Однак не тільки для німців співав Б. Гмиря. Одного разу його запросили до дитячого притулку. Шеф театру З. Вольфер заборонив Борису Романовичу їхати до малечі, нагадавши, що актор відмовляється виступати перед пораненими німецькими солдатами, а тут хоче співати якимсь дітлахам. Тим не менш Б. Гмиря поїхав і декілька разів концертував для вихованців цього дитбудинку[45].

У лютому 1943 р. радянські війська активно наступали, відтісняючи гітлерівців на захід. Німецька адміністрація наказала Б. Гмирі евакуюватися з фольксдойчами. Однак чоловік відтягував від'їзд і його на помсту примусом виселили з квартири. Співаку прийшлося добу провести на 15-градусному морозі, що, звичайно, призвело до застуди. Хворобу, що тяглася три тижні, З. Вольфер розцінив як саботаж. Нового житла Б. Гмирі не надали і він змушений був найняти квартиру. Як відомо, цей наступ гітлерівці зупинили.

Навесні 1943 р. із Берліну приїхала спеціальна група чиновників для запису на плівку пісні «Эй, ухнем» у виконанні Б. Гмирі та запропонували йому вилетіти до Берліну. Та, мотивуючи хворобою дружини, чоловік відмовився[46].

У вересні 1943 р. радянські війська знову пішли у наступ і стало зрозуміло, що німцям прийдеться залишити Полтаву. Театр припинив роботу. Б. Гмиря не хотів

[43] Ревегук В.Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивосвіт, 2010. С. 76. Про З. Вольфера В. Ревегук залишив негативну характеристику на відміну від акторки Н. Носенко, яка працювала під керівництвом цього шефа (*див.:* Носенко Н. Полтавська опера 1941–1943 років. *Музична культура у спогадах, матеріалах, листах*. Київ: Видавництво «Рада», С. 131, 133).

[44] Андрєєва В. Полтавський театр у період німецької окупації 1941–1945 рр. (джерелознавчий аспект). *Київське музикознавство.* 2017. Вип. 56. С. 253; Носенко Н. Полтавська опера 1941-1943 років. *Музична культура у спогадах, матеріалах, листах*. С. 132; Гайдабура В.М. Театральні автографи часу. Київ: Факт, 2007. С. 184

[45] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 246, 250.

[46] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243.

від'їжджати, але йому на цей раз не вдалося сховатися. Пам'ятаючи лютневу спробу співака залишитися, шеф театру пильно за ним стежив.

19 вересня (за чотири дні до повернення радянської влади) трупу евакуювали до Кам'янець-Подільської області. Спочатку трупа зупинилася в містечку Оринин, а 6 грудня 1943 р. переїхала до Кам'янця-Подільського, де влилась до складу місцевого театру. Спільними зусиллями актори поставили опери М. Лисенка «Наталка Полтавка», С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», оперету Й. Штрауса «Циганський барон». Через близькість фронту вистави неодноразово відміняли. Проте актори часто їздили по області із концертами[47]. До програми входили твори західноєвропейських та українських композиторів, народні пісні.

3 грудня 1943 р. розпочалась епопея щодо намагання вивезти Б. Гмирю до Німеччини та його спротив цьому. 3-го числа німецька адміністрація Кам'янця-Подільського заявила Б. Гмирі, що згідно вказівки Е. Коха йому треба негайно виїхати до Берліна. Прикриваючись хворобою дружини, Борис Романович попросив відкласти від'їзд. 22 січня 1944 р. йому видали посвідчення на відрядження (марш-бефель) з вимогою протягом місяця переїхати до німецької столиці. Співак пішов на хитрощі і купив довідку про хворобу горла. 25 лютого він дійсно захворів. До нього приїхав ад'ютант військового коменданта і заявив: «Ви не турбуйтеся, ми навіть труп ваш вивеземо»[48]. Борису Романовичу пропонували будь-який транспорт, навіть літак, аби він негайно виїхав до Німеччини. В останній день перебування німців у Кам'янці-Подільському комендант вислав за Б. Гмирею машину, на яку полонені завантажили валізи і разом із родиною співака відвезли до комендатури. Тут Борису Романовичу запропонували пересісти на підводу, щоб їхати далі. Чоловік пішов на ризик, заявивши, що нібито йому підводу пообіцяв начальник біржі праці та попросив дозволу виїхати із дому по окремому відрядженню. Отримавши такий документ, Б. Гмиря повернувся додому і сховався у притулку.

О 3 годині ранку 26 березня 1944 р. до Кам'янця-Подільського увійшли частини Червоної армії. «Я буквально розчинився у цій радості. <…> Після довгих тяжких днів неволі, після моторошних моральних пригноблень я ожив, я сповнений енергії і сили, я маю і можу, я готовий і віддам усі свої сили, знання і дар на боротьбу з цими нелюдами, з цими звірями в образі людини, душевними квазімодами, з покидьками історії, що носять ім'я «фашистська падаль»[49], – писав Б. Гмиря у листі до М. Хрущова 5 квітня 1944 р.

За підрахунками Г. Прінц у 1942–1943 роки Б. Гмиря взяв участь приблизно у 50 спектаклях і 46 концертах[50].

Через тиждень після визволення Кам'янця-Подільського (3 квітня) Борис

[47] Білоус-Гарасевич М. Ми не розлучались з тобою, Україно. Caniff, Detroit, Michigan - U.S.A., 1998. С. 527-528.
[48] Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 243.
[49] Ibid. С. 243.
[50] Ibid. С. 255.

Романович співав перед червоноармійцями. З цього часу актор часто виступав у військових частинах, госпіталях, перед цивільною публікою. 7 квітня актори, що залишились на рідній землі, показали виставу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», де співак виконував партію Султана[51].

У листі до своєї концертмейстерки Жанни Пудер від 13 квітня 1944 р. Б. Гмиря писав: «тепер, перенісши всі ці страхіття, я сподіваюся знову стати юним і енергійним, як і був, тим більше, що тепер є для кого і з ким працювати»[52].

Розуміючи свою непросту ситуацію, 5 квітня 1944 р. Б. Гмиря написав листа першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, де розповів усе, що пережив під час окупації. Про те, що співак був в окупації Микита Сергійович знав. У своїх спогадах він відзначав, що не міг відразу визначитися щодо подальшої долі співака – «адже Гмиря – грандіозне ім'я!»[53] і в той же час така прикрість – перебування на піднімецькій території. Часто люди, виправдовуючись стосовно свого залишення на окупованій території, говорили, що це сталося через хворобу свою, чи рідних, а це не завжди було правдою і таку інформацію ретельно перевіряли[54]. До того ж німці на весь світ сповістили, що для них співає Б. Гмиря. Для радянського уряду було шоком, що перед ворогом виступає Заслужений артист УРСР. У своїх мемуарах Микита Сергійович відзначав, що негайно викликав співака до себе у Київ, але сам Борис Романович пише, що виїхав до української столиці 27 травня на машині і добрався до міста 31-го числа[55]. І нібито там сталася перша зустріч секретаря ЦК КП(б)У і актора.

Щодо часу зустрічі М. Хрущова і Б. Гмирі, вважаємо, що вона сталася раніше, на початку травня, коли М. Хрущов був на Закарпатті, а Борис Романович гастролював по Львівщині[56]. Микита Сергійович згадував, що спочатку він пригостив гостя, а потім попросив заспівати. Після цього нібито розчулений Б. Гмиря сказав: «Після всього того, що я почув від вас, мені більше нема чого сказати, окрім подяки. Я дуже вам вдячний і ніколи не забуду вашого ставлення у важку для мене хвилину, яка виникла після того, як дізналися, що я залишився на території, зайнятій німцями»[57]. Можливо, після цієї зустрічі Б. Гмиря і зміг повернутися додому та продовжити співати на сцені рідного театру. Після цього Борис Романович багато виступав у спектаклях, а ще більше – концертах. З березня 1944 по вересень 1945 року він виступив у 49 концертах і 109 спектаклях[58].

Післявоєнне життя Б. Гмирі здавалося вдалим. Його любила публіка. Без нього не обходився жодний урочистий чи святковий концерт республіканського та всесоюзного значення. 1951 року Борису Романовичу Гмирі було присуджено звання

[51] Ibid. С. 256.
[52] Ibid. С. 247.
[53] Хрущев Н.С. Воспоминания. Книга 1. Москва: «Московские Новости», 1999. С. 1293.
[54] Ibid. С. 1292.
[55] Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1292; Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 257.
[56] Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1294-1295; Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936-1969. С. 256.
[57] Хрущев Н.С. Воспоминания. С. 1295.
[58] Підраховано нами: Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники. 1936–1969. С. 256–283.

Народного артиста СРСР. Однак перебування в окупації не пройшло даром. Дехто із колег, яким пощастило евакуюватися, його зневажали, бойкотували, поширювали плітки. Звідкись з'явився міф, нібито Б. Гмиря співав перед Гітлером[59], що не відповідало дійсності. Така зловісна обстановка вкоротила життя співаку. Він помер 1 серпня 1969 р. від інфаркту.

Висновки. Отже, життя Бориса Романовича Гмирі у роки Другої світової війни можна поділити на три етапи: до гітлерівської окупації (1.09.1939–22.10.1941), під час гітлерівської окупації (24.10.1941–25.03.1944) і після гітлерівської окупації (25.03.1944–2.09.1945). Усі три етапи об'єднують виступи на сцені, удосконалення творчого потенціалу, любов публіки. Але ж звичайно, що у кожного періоду є особливості. На початку війни кар'єра Б. Гмирі тільки розпочиналась і була вдалою, про що говорить присудження 1941 року звання Заслуженого артиста УРСР. Другий етап відзначається тим, що співак перебував на правах цивільного полоненого (про що йому говорив шеф Полтавської опери З. Вольфер) і змушений був виступати у тих театрах, де наказували. Цей період негативно вплинув на подальше життя чоловіка. Оскільки після визволення України від німецьких окупантів ставлення декого з колег до Бориса Романовича було негативним. Не дивлячись на підтримку радянського уряду і безмежну любов публіки, гоніння в театрі призвели до передчасної смерті артиста.

Слід відзначити, що біографія Б. Гмирі була типовою для акторів, що пережили гітлерівську окупацію, і відрізнялась лише тим, що він не пережив арешту і тюремного терміну, як багато інших. Він мав можливість емігрувати на Захід, але безмежна любов до України змусила залишитись на рідній землі і пережити як добрі, так і погані моменти буття на землі.

REFERENCES

Andrieieva, V. (2017). Poltavskyi teatr u period nimetskoi okupatsii 1941–1945 rr. (dzhereloznavchyi aspekt) [Poltava theater during the period of German occupation 1941–1945 (source history aspect)]. *Kyivske muzykoznavstvo*, 56, 248–260 [in Ukrainian].

Arkhimovych, L. (1981). *Borys Gmyria (v opernomu repertuari) [Borys Hmyria (in the opera repertoire)].* Kyiv [in Ukrainian].

Bilous-Garasevych, M. (1998). *My ne rozluchalys z toboiu, Ukraino [We did not part with you, Ukraine].* Caniff, Detroit, Michigan - U.S.A, 807 s. [in Ukrainian].

Bortnyk, L.A. (2014). Ukrainskyi teatr u period okupatsii: formy orhanizatsii, repertuar (1941–1944 rr.) [Ukrainian theater during the period of occupation: forms of organization, repertoire (1941-1944)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriia: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky,* 1119, 18, 63-70. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2014_1119_18_11 [in Ukrainian].

Haidabura, V. (2004). *Mizh Hitlerom i Stalinym [Between Hitler and Stalin].* Kyiv [in Ukrainian].

Haidabura, V.M. (1998). *Teatr, zakhovanyi v arkhivakh: Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941-1944): Istoriia. Polityka. Dokumenty. Idei. Khudozhni realii.*

[59] Гайдабура В.М. Чи співав Б. Гмиря перед Гітлером? *Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі.* Київ: Мистецтво, 1998. С. 170.

Liudski doli [Theater hidden in the archives: Stage art in Ukraine during the German-fascist occupation (1941-1944): History. Policy. Documents. Ideas. Artistic realities. Human destinies]. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

Haidabura, V.M. (2007). *Teatralni avtohrafy chasu [Theatrical autographs of the time]*. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].

Hmyria, B. (1975). *Statti. Lysty. Spohady [Articles. Letters. Memoirs]*. Kyiv: Muz. Ukraina [in Ukrainian].

Holubev, P. (1959). *Boris Romanovych Hmyria [Boris Romanovich Gmyrya]*. Moskva [in Russian]

Khrushchiov, N.S. (1999). Vospomynanyia [Memories]. Vol. 1. Moskva: «Moskovskye Novosty» [in Russian].

Moskolets, O. (2003). Dolia, dovsha za zhyttia [Fate, longer than life]. *Muzyka*, 5–6, 24–26 [in Ukrainian].

Nosenko, N. (2008). Poltavska opera 1941–1943 rokiv [Poltava Opera 1941-1943]. *Muzychna kultura Ukrainy u spohadakh, materialakh, lystakh – Musical culture of Ukraine in memories, materials, letters*. I. Lysenko (author). Kyiv: Vydavnytstvo «Rada, 131–133 [in Ukrainian].

Poliakova, Yu.Yu. (2013). Muzychno-teatralne zhyttia Kharkova pid chas nimetsko-fashystskoi okupatsii (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Kharkivskoi oblasti) [The musical and theatrical life of Kharkiv during the German-fascist occupation (based on the materials of the State Archive of the Kharkiv region)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriia: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, 1088, 78-87. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2013_1088_17_13 [in Ukrainian].

Prynts, A.V. (2010). *Hmyria B.R. Dnevnyky. Shchodennyky. 1936-1969 [Diaries. 1936-1969]*. Kharkov: Folyo [in Russian].

Prynts, H., Kopytsia, M. & Tsymbalista, N. (2006). *Hmyria i Shostakovych*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

Revehuk, V.Ya. (2010) Poltavshchyna v roky radiansko-nimetskoi viiny (1941-1945) [Poltava region during the Soviet-German war (1941-1945)]. Poltava [in Ukrainian].

Shol'ts, A. (1963). Borys Hmyria. *Sovetskaia muzyka – Soviet music*, 7, 89-92 [in Russian].

Skrypnyk, H.A. (Eds.). (2009). *Istoriia ukrainskoho teatru – History of Ukrainian theater*. V. 2. 1900-1945. I. Yudkin (ed.), O. Shevchuk; NAN Ukraine. In-t of Art Studies name M.T. Rylskoho. (Vols. 1-3; Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

Tytarenko, D.M. (2014). *Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii) Cultural processes in Ukraine during the years of Nazi occupation (zone of military administration)]*. Lviv; Donetsk [in Ukrainian].